

Концептуальна еволюція теорій глобалізації

Максим Кравчук,

магістр міжнародних відносин,
співробітник Управління політичного аналізу
і планування МЗС України

Концепція глобалізації є зараз чи не найпопулярнішим інструментом аналізу міжнародних процесів. Терміном “глобалізація” у політичній науці позначається широкий спектр подій і тенденцій: розвиток світових ідеологій, інтенсивна боротьба за встановлення світового порядку, зростання кількості та впливу міжнародних організацій, послаблення суверенітету національних держав, поява і розвиток транснаціональних корпорацій, інтенсивні масові міграції та формування багатокультурних спільнот, створення планетарних засобів масової інформації, експансія західної культури в усі регіони світу тощо. Аналіз цих релевантних теорій глобалізації тенденцій показує, що вони набули характеру синхронних суспільних змін на початку та в середині ХХ століття. І відбулася ця трансформація таким чином, що її можна охарактеризувати як соціокультурне зрушення.

Перша за значенням релевантна теорія глобалізації тенденція – інтенсифікація товарних і фінансових потоків, які перетинають межі національних держав. У ХХ столітті відбулася унікальна за своїми масштабами і впливом на економіку “революція” міжнародної торгівлі. Динаміка обсягу експорту з розвинутих країн протягом ХІХ – ХХ століть в абсолютних та відносних величинах також, вочевидь, має характер трансформаційного зрушення: відносно повільне зростання, потім спад, а відразу за ним безпрецедентне зростання. Значна частка такого зростання забезпечується розвитком транснаціональних корпорацій (ТНК), оскільки, за різними оцінками, від 33 % [1, с. 96] до 40 % [2, с. 377] міжнародної торгівлі – це внутрішньофірмова торгівля, тобто продаж необхідних для виробничих процесів комплектуючих одним підрозділом ТНК іншому.

Виникнення інтенсивної і стійкої тенденції формування транснаціональної економіки (поглиблення міжнародного поділу праці, бурхливе зростання кількості та потужності ТНК, виникнення світових

ринків сировини, капіталу, робочої сили тощо) припадає на 1950-і роки. “Революція” міжнародної торгівлі відбулася після хворобливого перелому, викликаного двома світовими війнами та міжвоєнною депресією, коли в економіках розвинутих країн переважали автарктичні тенденції.

Таким чином, статистичні й історичні дані вказують на різкий контраст, який намітився в середині XX століття між старими і новими типами національних економік: “закритими” і “відкритими”.

Друга релевантна теоріям глобалізації тенденція – формування сфери транснаціональної політики. На початку та в середині XX століття, паралельно з “революцією” міжнародної торгівлі і зростанням ролі ТНК, відбувалася “революція” міжнародної бюрократії: безпрецедентно зросла кількість як міжурядових, так і неурядових міжнародних організацій. Їхня динаміка відтворює загальну модель соціокультурної трансформації: повільне зростання, потім зниження темпів і навіть абсолютне зменшення їх, а після спаду – різке піднесення.

Трансформувалась і мета діяльності міжнародних організацій. Якщо у XIX та на початку XX століття вони орієнтувалися на вирішення державних проблем (право націй на самовизначення, захист національно-державного суверенітету, запобігання міждержавним конфліктам тощо), то, починаючи з середини минулого століття, ці організації переймаються переважно гуманітарними проблемами (права людини, захист етнокультурних меншин, запобігання геноциду, глобальних катастроф тощо).

Вирішення гуманітарних проблем силами міжнародних організацій припускає відчуження частини національно-державного суверенітету на користь створених міжурядовими угодами організацій, які діють на супранациональному рівні (ООН, ЮНЕСКО, Світовий Банк тощо) та неурядових транснаціональних організацій, які діють на субнаціональному рівні, але на території багатьох держав. Це, зокрема, Greenpeace, Amnesty International, Human Rights Watch та інші.

Таким чином, у середині XX століття окреслилася межа між старим і новим типами політики, що характеризуються, відповідно, “закритістю”, яка базується на принципі національно-державного суверенітету, і “відкритістю”, заснованою на принципі супра- і субнаціональної взаємозалежності країн.

У сукупності розглянуті тенденції, що виявляються в різних сферах, постають як суспільні зміни. Вони ізоморфні і синхронні та мають вигляд контрастного переходу від старої, просторово і територіально “закритої” соціальної організації, до нової – “відкритої”. Ці зміни обумовлені серією екстраординарних подій, які відбулися на початку та в середині XX століття. Дві світові війни, революції і громадянські війни, найважча в історії економічна криза (1929 – 1933 роки) порушили тенденцію повільної інтернаціоналізації в економічній, політичній, культурній сферах. Ці кризи

підірвали і звичний уклад життя, заснований на цінностях економічної самодостатності, політичного суверенітету, культурної однорідності національних держав. Соціокультурні зрушення проявилися й у концептуалізації суспільних змін. Виникнення дискурсу, тобто практики концептуалізації розходжень між старою, замкненою в межах національної держави соціальною організацією, і новою, що поширюється на групи країн чи навіть на весь світ, можна вважати ще однією тенденцією зрушення початку – середини ХХ століття. У 1960-х – 1970-х роках на стику політологічної теорії міжнародних відносин і соціологічної системної теорії активно розроблялася концепція світової системи і світового суспільства. Найпоказовіші в цьому відношенні роботи В. Мура [8], Дж. Неттла і Р. Робертсона [9] та Дж. Бартона [10].

Спочатку новий дискурс щодо міжнародних змін будувався навколо понять “світове”, “міжнародне”, “інтернаціоналізація”. Термін “глобальне” включається в нього лише в середині 1960-х років, коли В. Мур увів у обіг термін “глобальна соціологія” [8], а М. Маклюен – термін “глобальне село” [11]. Власне, дискурс глобалізації в суспільних науках виникає в середині 1980-х років, коли це поняття став розробляти і популяризувати Р. Робертсон [12, 13].

З кінця 1980-х років більшість досліджень теорії змін було зосереджено на новому генеральному напрямку – розробці теорій глобалізації. 1990 року виходить програмний збірник статей “Глобальна культура” [14], у якому опубліковано роботи провідних теоретиків цієї проблеми І. Уоллерстайна, М. Арчера, Р. Робертсона, М. Фезерстоуна, А. Аппадурі, Б. Тернера й ін. З цього часу одна за одною з’являються фундаментальні монографії про глобалізацію Л. Склера [15], Р. Робертсона [16], О. Іанні [17], М. Уотерса [18], А. Аппадурі [19], У. Бека [20] та інших дослідників.

Зміст концептуального повороту, який відбувся в суспільних науках, чітко сформульовано у вступі М. Фезерстоуна і С. Лаша до збірника статей “Глобальні сучасності” (Global Modernities): дискурс глобалізації виник як “спадкоємець дебатів про сучасність (modernity) і постсучасності (postmodernity) у розумінні соціокультурних змін” [21, с. 1].

Те, що розгортання дискурсу щодо світової системи, інтернаціоналізації, глобальності, глобалізації відбувалося відразу за зрушеннями початку та середини ХХ століття, свідчить, що саме ці трансформаційні процеси змінили сприйняття дослідниками попередніх подій та явищ, які були складовими та факторами фази єдиного історичного процесу переходу від старої соціальної організації (локальної) до нової (глобальної). Наприклад, Р. Робертсон і М. Уотерс вважають, що “глобалізація – тривалий історичний процес” і формування її передумов відбувалося ще в XV і XVI століттях [16, 18]. А Г. Терборн виокремлює в історії щонайменше шість “хвиль” глобалізації, найпершою з яких він вважає експансію світових релігій у III – VII століттях [23].

Фокусування уваги дослідників на зростанні міжнародної торгівлі і ТНК, міжнародних організацій, глобальних комунікаційних мереж і мультикультуралізму конституювало новий предмет. Інтенсивність тенденцій після контингентного зрушення спонукала дослідників ретельно реконструювати (а насправді конструювати за аналогією) їх минуле, відшукувати фази та передумови глобалізації, з'єднуючи в логічну послідовність різноманітні події і тенденції минулого, розділені десятиліттями і навіть століттями.

Розглядаючи міжнародні трансформаційні процеси ХХ століття, можна розрізнити предметні сфери теоретичних пошуків класиків і сучасних дослідників, позначивши їх, відповідно, поняттями “інтернаціоналізація” і “глобалізація”. Інтернаціоналізацією логічно називати розвиток системи економічних і політичних зв'язків на рівні національних інститутів (держав, міжурядових, неурядових, але національного масштабу організацій), а також поширення в більшості країн інститутів промислового і буржуазного суспільства, яке відбувалося ще в ХІХ столітті і стало предметом інтересу класичних теорій розвитку.

Однак ця характеристика недостатня для опису сучасних процесів, котрі якісно відрізняються від інтернаціоналізації. Це пояснюється тим, що саме в першій половині ХХ століття позначився різкий контраст між поступовим розвитком попередніх тенденцій і стрибкоподібною динамікою наступних. Він свідчить про перехід від інтернаціоналізації до власне глобалізації. До поняття глобалізації логічно включати як безпрецедентну інтенсифікацію процесів інтернаціоналізації до такого рівня, коли ці процеси стають безпосередніми факторами зміни суспільної організації на субнаціональному рівні, так і інтенсифікацію транснаціональних міжіндивідуальних і міжгрупових взаємодій.

В основі всіх теорій глобалізації лежить дихотомічна типологія соціальної організації: локальна versus глобальна. У її рамках суспільними змінами можуть вважатися лише процеси, пов'язані зі зміною просторових характеристик міжнародної організації і міжнародної взаємодії. Тому поява дискурсу глобалізації часто тлумачиться як “просторовізація” теорії змін [21, 24]. Фіксуючи “розрив”, який виник між колишніми і новими просторовими характеристиками соціальних процесів, дихотомія “локальне/глобальне” моделює зрушення початку – середини ХХ століття. Отже, логічна структура теорій глобалізації загалом визначається характером подій і тенденцій цього періоду. Але в теоріях глобалізації це дихотомічне розрізнення стає парадигмою опису/пояснення будь-яких тенденцій і використовується для створення теоретичних моделей змін за історичними і географічними межами зрушення.

Однак, за умови подібності логічної структури, яка формується на основі дихотомічного розрізнення “локальне/глобальне”, дискурс

глобалізації дуже різноманітний. Особливості логічної структури найхарактерніших теорій глобалізації, а також ступінь їхньої адекватності тенденціям, що спостерігаються після зрушень початку – середини ХХ століття, вимагають детального розгляду.

Перші детально опрацьовані теоретичні моделі глобалізації були створені в 1980-х – 1990-х роках на концептуальній межі між конкуруючими формами дискурсу: дискурсом світової системи і власне дискурсом глобалізації.

Концептуалізація суспільних змін на основі поняття світової системи як системи економічних і політичних відносин між національними державами до моменту появи дискурсу глобалізації мала вже багату традицію. Характерним прикладом є роботи І. Уоллерстайна. Він проводить межу між традиційним типом інтеграції локальних суспільств – імперіями і сучасним, який з'явився у XV – XVI століттях типом – капіталістичною світо-економікою [4, с. 15]. У межах світо-економіки виділяються групи суспільств, які утворюють центр, периферію і напівпериферію системи. Групується вони не за географічною близькістю, а за характером зв'язків. Основу капіталістичної світо-економіки складають відносини кооперації і конкуренції. Між центром і периферією панують відносини експлуатації і залежності. Напівпериферія перебуває з центром і периферією у відносинах змішаного типу.

У теорії І. Уоллерстайна тенденції переходу до транснаціональної економіки і транснаціональної політики тлумачаться на основі дихотомічного розрізнення сукупності автономних одиниць і системи зв'язків між ними. Суспільні зміни розглядаються переважно як процеси на супранациональному рівні (виникнення мережі інтернаціональних зв'язків). На рівні національному зміни не мають радикального характеру (сталість національно-державної визначеності соціальної організації одиниць у системі). На субнаціональному рівні (усередині одиниць) процеси взагалі не розглядаються як системні зміни. Таким чином, логічна структура моделі світової системи зводить зміни, які спостерігаються в ній, до схеми “міжнародний поділ праці + міждержавний баланс сил/інтересів”.

Найбільш релевантними теорії І. Уоллерстайна виявляються тенденції зростання міжнародної торгівлі і кількості міжурядових організацій, проте інші тенденції контингентних трансформаційних змін початку та середини ХХ століття практично не моделюються цією схемою.

Така логічна структура не вимагає поруч з терміном “інтернаціональне” використовувати термін “глобальне”. Оскільки між процесами поза національно-державними кордонами й усередині цих кордонів передбачається принципова різниця, парадигмою змін постає дихотомія “національне/інтернаціональне”, а не дихотомія „локальне/глобальне”, що ігнорує роль національних кордонів.

Послідовні прихильники парадигми світової системи заперечують використання терміну “глобалізація”, розглядаючи його лише як вимогу кон’юнктури [5, с. 28]. Лідер критиків дискурсу глобалізації І. Уоллерстайн вважає, що “цей дискурс є насправді гігантською неправильною інтерпретацією (misreading) сучасної реальності – обманом, нав’язаним нам владними групами і, навіть гірше, обманом, що ми нав’язали самі собі, найчастіше від розпачу” [25, с. 250]. І. Уоллерстайн пропонує інтерпретувати емпірично фіксовані суспільні зміни як перехід (transition) капіталістичної світо-системи у фазу кризи, початок якої стався у 1967 – 1973 роках. Ця фаза тлумачиться як невід’ємна складова життєвого циклу (зародження – розквіт – криза) світо-економіки.

Менш послідовні прихильники парадигми світової системи, орієнтовані на панівний у сучасних суспільних науках дискурс, адаптували поняття глобалізації і створили перші теоретичні її моделі. Прикладом можуть слугувати роботи Е. Гідденса “Наслідки сучасності” (1990 р.) і Л. Склера “Соціологія глобальної системи” (1991 р.).

Е. Гідденс визначає глобалізацію як інтенсифікацію „загальносвітових (worldwide) соціальних відносин, які пов’язують окремі локальності (localities) таким чином, що локальні події визначаються подіями, які відбуваються за багато миль від них, і навпаки” [26, с. 64]. Вчений розглядає глобалізацію як безпосереднє продовження модернізації, вважаючи, що сучасності (Modernity) внутрішньо притаманна глобалізація [26, с. 63]. Оскільки модернізація, за Е. Гідденсом, полягає в автономізації соціальних відносин від локальних умов взаємодій, то поширення дії деконтекстуалізуючих інститутів на весь світ можна вважати продовженням модернізації у формі глобалізації. Сучасна соціальна система формується в чотирьох інституційних вимірах, і, відповідно, глобалізація також розглядається в чотирьох вимірах. Цими вимірами є світова капіталістична економіка, система національних держав, світовий військовий порядок, міжнародний поділ праці [26, с. 71].

Можна помітити, що насправді в моделі Е. Гідденса не чотири, а тільки два інституціональні виміри системи: світова економіка і світова політика. У цьому його теорія близька до теорії світо-системи І. Уоллерстайна. Різниця в тому, що в моделі Е. Гідденса трансформація системи відбувається не тільки на рівні системних зв’язків (глобальному), але й на рівні елементів системи, що пов’язуються, – “локальних подій” (локальному). Тому для теорії Е. Гідденса термін “глобалізація”, який за змістом означає всеохоплення, тотальність, більш адекватний, ніж термін “інтернаціоналізація”, пов’язаний лише з міждержавними відносинами.

Л. Склер, як і Е. Гідденс, замість терміну “інтернаціоналізація” використовує термін “глобалізація”, оскільки вважає, що найактуальнішим є процес формування системи транснаціональних практик, які автономізуються від умов у межах національних держав і

національно-державних інтересів у міжнародних відносинах. Транснаціональні практики, за Л. Склером, існують на трьох рівнях, які аналітично розрізняються: економічному, політичному та ідеолого-культурному [15, с. 7]. На кожному утворюється базовий інститут, який стимулює глобалізацію. На рівні економіки це ТНК, на рівні політики – транснаціональний клас капіталістів, на рівні ідеології та культури – консьюмеризм. За такої інтерпретації поняття “інститут” можна визначити глобалізацію як сукупність процесів формування системи транснаціонального капіталізму, що перебуває в межах національно-державних кордонів.

Отже, глобальна система Л. Склера виникає як структура, аналогічна світо-системі І. Уоллерстайна. Незважаючи на те, що Л. Склер пише про три інституційні рівні транснаціональних практик, насправді в його моделі, як і в моделі І. Уоллерстайна, розглядаються лише два рівні – економіка і політика. Місце заявленого третього рівня – культури посідає консьюмеризм, який розглядається як ідеологізована економічна або комерціалізована ідеологічна практика.

Логічна структура теорій Е. Гідденса і Л. Склера в цілому має спільну основу: глобалізація розглядається як низка аналогічних, однопорядкових тенденцій у різних інституціональних сферах, які призводять до формування глобальної системи взаємозв'язків і взаємозалежностей між локальними процесами. Ця система і формує характерну для сучасної епохи глобальність соціальної організації. Термін “глобальне” поєднує в собі поняття “інтернаціональне” і “транснаціональне”, а термін “локальне” – поняття “національно-державне” і “субнаціональне”.

Альтернативою цим моделям стали моделі глобалізації, розроблені на основі критики теорії світо-системи і теорій глобальної системи. Дійшовши ще 1968 року висновку, що сфера культури має вирішальне значення для “систематизації” світу, Р. Робертсон пізніше висунув тезу про те, що глобальна взаємозалежність національних економік і держав, концептуалізована, наприклад, у моделі “системи суспільств” І. Уоллерстайна, є лише одним з аспектів глобалізації, тоді як другий аспект – глобальна свідомість індивідів так само важливий для перетворення світу в “єдине соціокультурне місце” [12, 13, 22].

Визначення глобалізації як серії емпірично зафіксованих змін, різнорідних, але об'єднаних логікою перетворення світу в “єдине місце” (a single place), дозволило Р. Робертсону концептуалізувати ширший спектр тенденцій, ніж теоретикам глобальної системи. Єдність місця в цьому випадку означає, що умови і характер соціальних взаємодій у будь-якому куточку світу, аналогічні подіям у відокремлених його частинах, можуть бути умовами або навіть елементами одного процесу соціальної взаємодії. Світ “стискається”, стає соціальним простором без істотних бар'єрів і фрагментації на специфічні зони.

Включення свідомості і діяльності індивідів у предмет теорії глобалізації дозволило Р. Робертсону переосмислити співвідношення глобальності і локальності. У глобалізації він виокремлює два напрямки: глобальна інституціоналізація життєвого світу і локалізація глобальності [22, с. 15 – 17].

Перший напрямок тлумачиться як організація повсякденних локальних взаємодій і соціалізації безпосереднім (поза межами національно-державного рівня) впливом макроструктур світового порядку. Макроструктурування світового порядку (системи взаємозалежності суспільств, що існують у рамках національних держав) відбувається, на думку Р. Робертсона, під впливом трьох факторів: експансії капіталізму, західного імперіалізму, розвитку глобальної системи мас-медіа. Для життєвого світу індивідів і локальних співтовариств сукупна дія трьох факторів обертається експансією “загальнолюдських цінностей”, поширенням стандартних символів, естетичних і поведінкових зразків глобальними мережами ЗМІ і ТНК.

Другий напрямок глобалізації в моделі Р. Робертсона – локалізація глобальності – покликана відобразити тенденцію становлення глобального не “згори”, а “знизу”, тобто через локальне: через перетворення взаємодії з представниками інших держав і культур у рутинну практику, через включення в повсякденне життя елементів інонаціональних, “екзотичних” локальних культур.

У мультикультурних локальних співтовариствах категорії “міжнародні відносини”, “зіткнення цивілізацій”, “транснаціональна корпорація” стають практичними категоріями взаємодії. У цьому випадку термін “глобальне” означає не тільки “інтернаціональне”, але й “субнаціональне” і навіть “локальне” у тій мірі, у якій останнє глобалізує – перетворює повсякденне життя людей у переживання глобального. Щоб підкреслити дворівневність глобалізації, співвідносність і взаємопроникнення глобального і локального, сполучення тенденцій до гомогенності і гетерогенності, Р. Робертсон вводить спеціальний термін: “глокалізація” [27].

Те, що Р. Робертсон виділяє в глобалізації два аспекти (глобальна взаємозалежність і глобальна свідомість) і два напрямки (глобальна інституціоналізація життєвого світу і локалізація глобальності), свідчить про його прагнення аналізувати суспільні зміни і з погляду макрополітичного (система/структура), і з погляду мікрополітичного (дія/актор). Тому модель глобалізації Р. Робертсона може бути зведена до формули “структурна гомогенність + локальна гетерогенність”. Це та парадигма змін, що забезпечує єдність різнорідних емпірично зафіксованих тенденцій.

Теорія Р. Робертсона пропонує модель глобалізації, яка істотно відрізняється від моделей глобальної системи за ступенем адекватності

тенденціям, що спостерігаються. Ця модель дозволяє концептуалізувати глобалізацію не тільки як структурні зміни, але і як зміни в громадській думці та локальних взаємодіях. Крім того, у поняття глобалізації Р. Робертсона інтегрована можливість існування опозиції, що діє глобально і, таким чином, використовує і заперечує глобалізацію. Термін “глобальне” у Р. Робертсона означає не тільки “інтернаціональне” і “транснаціональне”, але й “транскультурне” і “транслокальне”. Поняття глобального охоплює весь простір, а глобальне і локальне співвідносні і нероздільні. Тому ця модель глобалізації можна назвати моделлю глобального простору.

З іншого боку, у моделі глобального простору відбулося “розмивання” базової дихотомії “локальне/глобальне”. Введення категорій “культура”, “життєвий світ”, “свідомість” зводить вихідну референцію концепції глобалізації до просторової експансії і гомогенності цілого. Однак саме ця модифікація вихідної метафори і глобалізаційної парадигми дозволила Р. Робертсону концептуалізувати тенденції, що не концептуалізуються теоріями глобальної системи.

Підхід Р. Робертсона використало багато дослідників. Так, моделі глобального простору розробили У. Бек і Г. Терборн, відомі своїми дослідженнями модернізації [28, 29]. У праці “Що таке глобалізація?” (1997 р.) У. Бек використовує категорію транснаціонального соціального простору [20, с. 55], яка за своїм теоретичним змістом є аналогом “єдиного місця” Р. Робертсона. Глобалізація, на думку У. Бека, означає “не пов’язані кордонами повсякденні дії в різних вимірах економіки, інформації, екології, техніки, транскультурних конфліктів і громадянського суспільства” [20, с. 44]. Це перегукується з ідеями Р. Робертсона: макроструктурування життєвого світу у формі універсальних інституціональних “вимірів” і локалізація глобальності у формі “повсякденних дій”.

Поняття транснаціонального соціального простору дозволяє У. Беку об’єднати під спільною назвою “глобалізація” процеси у сферах політики, економіки, культури, екології тощо, які, на його думку, володіють власною внутрішньою логікою і не редуційовані один до одного [20, с. 29]. У політичній сфері глобалізація означає “розмивання” суверенітету національної держави в результаті дій транснаціональних акторів і створення ними організаційних мереж [20, с. 28]. В економіці глобалізація означає настання денационалізованого, дезорганізованого капіталізму, ключовими елементами якого є вихід ТНК з-під національно-державного контролю і спекуляції в межах транснаціональних фінансових потоків [20, с. 40]. У культурі глобалізація означає глокалізацію, тобто взаємопроникнення локальних культур у транснаціональних просторах, якими є західні мегаполіси – Лондон, Нью-Йорк, Лос-Анджелес, Берлін і т.п. [20, с. 42, 131].

Теза про наявність власної логіки глобалізації в кожній зі сфер

суспільства виправдує використання У. Беком у процесі опису/пояснення тенденцій моделей, розроблених іншими теоретиками: З. Бауманом (“слабка держава”) [30], С. Лашем і Дж. Уррі (“дезорганізований капіталізм”) [31], Р. Робертсоном (“глокалізація”) [27]. Ця ж теза дозволяє У. Беку запропонувати власну модель глобалізації, виходячи з процесів у сфері екології. Він пристосовує розроблену раніше теорію суспільства ризику [28] до аналізу процесів глобалізації. У результаті було створено модель світового суспільства ризику (Weltrisikogesellschaft). Базова ідея теорії суспільства ризику “небезпеки створюють суспільство” переформульована: “Глобальні небезпеки створюють глобальне суспільство” [20, с. 74].

У. Бек виділяє три види глобальних небезпек [20, с. 76 – 77]: 1) екологічні катастрофи, зумовлені високим рівнем техніко-економічного розвитку (парниковий ефект, промислове забруднення тощо), 2) екологічні катастрофи, зумовлені низьким рівнем розвитку (дефіцит питної води, знищення лісів тощо), 3) катастрофи, зумовлені існуванням зброї масового знищення.

Проблематизація цих ризиків транснаціональними соціальними рухами і інституціоналізація ризиків у формі міжнародних конвенцій та організацій формують світову спільноту як єдиний, хоча і багатовимірний, поліцентричний, контингентний, політизований (але не організований у формі держави) транснаціональний соціальний простір. Перетворення суспільства ризику в глобальне У. Бек вважає початком якісно нового стану епохи, яку він називає “другою сучасністю” (zweite Moderne) [20, с. 30].

Г. Терборн у праці “Глобалізації” (2000 р.) виходить з того, що термін “глобалізація” вказує на “тенденції до всесвітнього (world-wide) поширення, впливу чи пов’язаності соціальних феноменів або до загальносвітової поінформованості серед соціальних акторів” [23, с. 154]. Плюралістичність глобалізації може бути “охоплена” у концептуальному полі, заданому двома осями: характер динаміки (інтерактивний чи системний) і рівень соціального феномена (від одиничної дії до макроструктури) [23, с. 158]. В такий спосіб Г. Терборн розвиває ідеї Р. Робертсона, які поєднують в одній моделі глобальну взаємозалежність і глобальну свідомість. Г. Терборн пропонує модель глобальної соціальності, яка концептуалізує зміни на двох рівнях (макро- і мікро-соціальному) і в двох напрямках – власне глобалізації і локалізації глобального.

Теоретичні моделі Р. Робертсона, У. Бека, Г. Терборна репрезентують найпоширеніший тип теорій глобалізації. Для цього напрямку вихідною є просторова референція теорії. Важливість її чітко й образно сформулював Г. Терборн: “У той час, як постмодернізм сформував виклик концепції часу, властивий сучасності (modernity), глобалізація орієнтується на просторовий вимір. У цьому сенсі глобалізація може інтерпретуватися як

політ сучасності в простір” [24, с. 150].

Третій тип моделей глобалізації сформувався наприкінці 1980-х – в середині 1990-х років на основі принципово іншого осмислення просторової референції поняття “глобалізація”. Основу цього типу моделей А. Аппадурі описав у статті “Роз’єднання і розходження в глобальній культурі-економіці” [32]. Свої ідеї він пізніше розвинув у книзі “Сучасність на повен зріст: культурні виміри глобалізації” [19]. Автор радикалізував протиставлення теорії глобалізації і світо-системної теорії, акцентуючи примат культурного-символічного і феноменологічного. Глобалізацію він розглядає як детериторіалізацію – втрату прив’язки соціальних процесів до фізичного простору [32, с. 301]. У моделі А. Аппадурі первісна дихотомія “локальне/глобальне” заміщується, по суті, дихотомією “територіальне/детериторіалізоване”, а глобальність і локальність виступають як дві складові глобалізації, аналогічні структурній гомогенності і соціальній гетерогенності в моделі Р. Робертсона.

Та ж логіка заміщення дихотомії “локальне/глобальне” дихотомією “територіальне/детериторіалізоване” виявляється і в роботі М. Уотерса “Глобалізація” (1995 р.). Глобалізація тут розглядається як сукупність тенденцій, що призводять до детериторіалізації соціального, обумовленої експансією символічних обмінів. Фундамент теорії глобалізації, відповідно до розробок М. Уотерса, є концепцією відносин між соціальною організацією і територіальністю [18, с. 7]. Відносини в кожен історичний момент детермінуються одним із трьох типів обміну: матеріальним (економічним), політичним, символічним. Матеріальні обміни мають тенденцію до локалізації соціальних відносин: виробництво товарів призводить до концентрації в одному місці робочої сили, капіталу, сировини, взаємодії в режимі “віч-на-віч” у процесі управління і надання послуг.

Політичні обміни мають тенденцію до інтернаціоналізації. Політика здебільшого глобалізується в тих її “вимірах”, де проблематизуються інші цінності, ніж матеріальні інтереси [18, с. 118 – 119]. Усвідомлення глобальних проблем, прав людини, екології, збереження миру, справедливого розподілу світових ресурсів призвело до часткової делегітимації національної держави і збільшення кількості міжнародних організацій, вплив яких є недостатнім для усунення національно-державного суверенітету як організуючого принципу політичної сфери.

Підсумовуючи аналіз теоретичних моделей глобалізації, можна зробити висновок, що три типи-моделі глобальної системи (представлені в роботах Е. Гідденса і Л. Склера), глобальної соціальності (Р. Робертсон, У. Бек, Г. Терборн), детериторіалізації соціального (А. Аппадурі, М. Уотерс) історично утворюють три хвилі (або напрямки) концептуалізації суспільних змін у рамках єдиної глобалізаційної парадигми. Для цих теорій характерна спільність логічної структури. Суспільні зміни розглядаються

як історично унікальна сукупність процесів, внаслідок яких нова соціальна організація приходить на зміну колишній. Попередній і новий типи соціальної організації розрізняються на основі дихотомічної типології “локальне/глобальне”.

У рамках кожного з напрямків концептуалізації і кожної моделі локальне і глобальне інтерпретуються по-різному. Проте ці тлумачення можна узагальнити за допомогою моделі Р. Робертсона “структурна гомогенність + соціальна гетерогенність”. У ній представлено усі варіанти моделей глобалізації. За допомогою цієї парадигми будь-яка емпірично зафіксована тенденція змін інтерпретується як аспект, частина чи різновид глобалізації.

Перспективи використання моделей глобалізації для аналізу міжнародних відносин залежать від того, наскільки лінійними будуть сучасні тенденції. Для розвинених країн вже у найближчому майбутньому актуальною стане ситуація, коли глобалізація перетворюється на рутинний процес функціонування/відтворення соціальної організації.

У цій перспективі симптоматична поява концепції Й. Бартельсона, яка прогнозує вичерпання евристичного потенціалу поняття глобалізації і його тривіалізацію. Й. Бартельсон порівнює поняття глобалізації з поняттями цивілізації і революції, що сформувалися в епоху Великої французької революції: “Ці поняття також втратили стабільні референти, але функціонували як рушії (vehicles) соціальної зміни, позначаючи зміну в її чистій, неминучій і незворотній формі: зміна як умова можливих об’єктів і можливих ідентичностей у можливому майбутньому” [33, с. 193]. Й. Бартельсон робить висновок, що “метафори глобалізації, можливо, відімруть, коли поняття виконає своє завдання дестабілізації, тобто коли глобалізація стане чимось, що відбувається без слів і, таким чином, не потребує обговорення” [33, с. 193].

Якщо проаналізувати не тільки те, як концепція конституює очікувані зміни, але й те, як несподівані зміни конституюють концепцію, то можна дійти висновку, що крім виявленої Й. Бартельсоном перспективи тривіалізації концепції глобалізації існує реальна перспектива кризи цієї концепції у зв’язку з виникненням принципово нових тенденцій суспільних змін. Зараз, на початку XXI століття, концепція глобалізації переживає пік популярності. Але перші симптоми кризи глобалізаційної парадигми змін уже проявляються. Адекватно моделюючи тенденції економічної інтеграції, формування транснаціональної бюрократії, зростання мультикультурних спільнот, теорії глобалізації не описують і не пояснюють адекватно нові тенденції, які виникли наприкінці XX століття. Чим далі історично відходять аналізовані події від періоду трансформаційних процесів початку – середини XX століття, тим гостріше постає проблема адекватності глобалізаційної парадигми.

Теоретики глобалізації вирішують проблему шляхом реінтерпретації

парадигми “локальне/глобальне”. Ці зміни помітні в послідовності виникнення трьох “напрямків” теоретизування: теорії світової/глобальної системи (середини 1960-х – початку 1970-х років), теорії глобальної соціальності (середини 1980-х – початку 1990-х), теорії детериторіалізованої соціальності (з кінця 1980-х – середини 1990-х).

Усвідомлення проблеми якісної зміни концепції глобалізації очевидне в запропонованому М. Уотерсом понятті “пост-глобалізація” [18, с. 156]. Однак ідея адаптувати за допомогою нового поняття теорію глобалізації до нових умов ризикована. Перехід від взаємодій у реальному просторі до взаємодій у просторі віртуальному може інтерпретуватися і як гіперглобалізація – експансія соціальних процесів у нові форми просторовості, і як деглобалізація – редукція дійсної просторовості соціальних процесів.

Отже, залежність логічної структури теорій глобалізації від зрушення початку – середини ХХ століття визначає граничні умови для цього виду теорій змін. По-перше, релевантні тенденції повинні бути контрастним переходом, а не монотонним процесом. По-друге, іррелевантні теорії глобалізації тенденції повинні бути монотонним процесом, а не контрастним переходом. Ця умова не виконується для тенденцій, що концептуалізуються в моделях детериторіалізації соціального/постглобалізації.

На основі аналізу концептуальної еволюції теорій глобалізації можна стверджувати, що в теоретичній площині спостерігається дія імперативу віртуалізації. Тому будь-яка теоретична модель суспільних змін для того, щоб бути адекватною сучасним тенденціям, повинна будуватися з використанням поняття віртуальності або його аналогів, які акцентують симуляційність, нематеріальність, символічність, ігровий характер суспільних процесів.

Література:

1. **Kiely R.** *Globalization. Post-Fordism and the Contemporary Context of Development* // *International Sociology*. 1998, N1.
2. **Sassen S.** *Territory and Territoriality in the Global Economy* // *International Sociology*. 2000, N2.
3. **Lyotard J.-F.** *The Postmodern Condition*. Manchester, 1984.
4. **Wallerstein I.** *The Modern World System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European world-economy in the Sixteenth Century*. New York, 1974.
5. **Wallerstein I., T. Hopkins** (eds.) *The Age of Transition: Trajectory of the World-System, 1945 - 2025*. London. 1996.
6. **Chase-Dunn C.** *Global Formation*. Oxford, 1989.
7. **Abu-Lughod J.** *Going Beyond Global Babble* // *Culture, Globaliza-*

tion and the World-System. Ed. by A.D. King. London, 1991.

8. **Moore W.** Global Sociology: The World as a Singular System // American Journal of Sociology. 1966, N5.
9. **Nettl J., Robertson R.** International Systems and the Modernization of Societies. New York, 1968.
10. **Burton J.** World Society. Cambridge, 1972.
11. **McLuhan M.** War and Peace in the Global Village. New York, 1968.
12. **Robertson R., Lechner F.** Modernization, Globalization and the Problem of Culture in the World-Systems Theory // Theory, Culture & Society. 1985, N3.
13. **Robertson R.** Globalization Theory and Civilization Analysis // Comparative Civilizations Review. 1987, Vol. 17.
14. Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity. Ed. by M. Featherstone. London, 1990.
15. **Sklair L.** Sociology of the Global System. Hemel Hempstead, 1991.
16. **Robertson R.** Globalization: Social Theory and Global Culture. London, 1992.
17. **Ianni O.** A sociedade global. Rio de Janeiro, 1992.
18. **Waters M.** Globalizacao. Oeiras, 1999.
19. **Appadurai A.** Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization. Minneapolis, 1996.
20. **Beck U.** Was ist Globalisierung? Frankfurt a. M., 1998.
21. **Featherstone M., Lash S.** Globalization, Modernity and the Spatialization of Social Theory: An Introduction // Global Modernities. Ed. by M. Featherstone, S. Lash, R. Robertson. London, 1995.
22. **Robertson R.** Mapping the Global Condition: Globalization as the Central Concept // Global Culture. Ed. by M. Featherstone. London, 1990.
23. **Therborn G.** Globalizations: Dimensions, Historical Waves, Regional Effects, Normative Governance // International Sociology. 2000, N2.
24. **Therborn G.** Introduction: From the Universal to the Global // International Sociology. 2000, N2.
25. **Wallerstein I.** Globalization or the Age of Transition? // International Sociology. 2000, N2.
26. **Giddens A.** The Consequences of Modernity. Stanford, 1990.
27. **Robertson R.** Glocalization: Time-Space and Homogeneity- Heterogeneity // Global Modernities. Ed. by M. Featherstone, S. Lash, R. Robertson. London, 1995.
28. **Бек У.** Общество риска: На пути к другому модерну. М., 2000.
29. **Therborn G.** European Modernity and Beyond: The Trajectory of European Societies 1945-2000. London, 1995.
30. **Bauman Z.** Globalization: The Human Consequences. Cambridge, 1998.
31. **Lash S., Urry J.** Economies of Signs and Space. London, 1994.

32. **Appadurai A.** Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy // Global Culture. Ed. by M. Featherstone. London, 1990.
33. **Bartelson J.** Three Concepts of Globalization // International Sociology. 2000, N2.
34. **Baudrillard J.** Simulacra and Simulation. Ann Arbor, 1994.
35. **Бодрийяр Ж.** В тени молчаливого большинства или Конец социального. Екатеринбург, 2000.
36. **Baudrillard J.** A ilusao do fim ou a greve dos acontecimentos. Lisboa, 1997.
37. **Kroker A., Weinstein M.** Datenmuell: Die Theorie der virtuellen Klasse. Wien, 1997.
38. **Buehl A.** Die virtuelle Gesellschaft. Opladen, 1997.
39. **Becker B., Paetau M.** (Hrsg.) Virtualisierung des Sozialen. Frankfurt a. M., 1997.
40. **Arrighi G.** Globalization and the Rise of East Asia: Lessons from the Past, Prospects for the Future // International Sociology. 1998, N1.
41. **Robertson R.** Globalization Theory 2000+: Major Problematics // Handbook of Social Theory. Ed. by G. Ritzer and B. Smart. London, 2001.